

מבוא

שאלת המקור

לכל התרבויות המודרניות משותפת האמונה כי באדם טמונים כשרון ותושיה שיאפשרו לו תמיד לשנות את סביבתו על-פי צרכיו. כיום איש אינו מערער על העמדה הזאת, אבל היא אינה מובנת מאליה. היא צמחה על בסיס התייחסות האדם לעצמו כאל אדון העולם והתפתחותו. עמדה "פרומֶתֵאית" זו יכלה להתפשט רק לאחר שבירת המגבלות שבתוכן נכלאה רוח האדם. מתי התחוללה המהפכה המחשבתית הזאת, ומי הם יוזמיה? האם היא לבשה תמיד את הצורה המוכרת לנו היום, או שהניצול הבלתי-מרוסן של הטבע כ"משאב" הוא עיוות מאוחר של "תנופת תירבות"¹ פוריה הרבה יותר?

פעם מצאו תשובה לשאלות אלה במיתוסים, הם הסיפורים שבהם נשמר באופן פיוטי זכרון האירועים "מכונני העולם". כיום שוב אין המיתולוגיה נהנית מיוקרה כזאת, אך שאלות-היסוד לא נעלמו והן מוצאות תשובות בהיסטוריה ובארכיאולוגיה. האיסוף והשילוב של שרידים מן העבר אמורים להוביל לתשובות חלקיות, המתחדדות לאור הגילויים החדשים. העבר הוא היום עולם ההולך ונכנה, בדיוק כמו העתיד. שרידים מתגלים כל הזמן. הודות לטכנולוגיות חדשניות הם עתירי מידע יותר ויותר. למשל, היום יודעים לאפיין היטב את אופן השריפה של כלי-חרס, את מקור חומר-הגלם שממנו נעשה ואת התקופה שבה נוצר. בדיקה מדוקדקת של עצמות מאפשרת לאבחן את סיבות פטירתו של אדם, לזהות את הקבוצה האתנית שאליה השתייך ואפילו לתאר את נודדיו. אבל הפרטים האלה, מדויקים ככל שיהיו, אינם תורמים הרבה לגילוי המקור של תנופת התירבות.

בצדק אומרים כי מחשבות אינן מתאבנות, לכן אין לחפשן בשרידים. האם פירוש הדבר הוא שיש להוציא את "שאלת המקור" אל מחוץ לתחום ההיסטוריה? לאו דווקא. כדי לענות על "שאלת המקור" הגדירו ההיסטוריונים מחדש את "המקור" כתקופה שבה התחילו המחשבות להתאבן כשהועלו על הכתב – וכתב אנחנו מסוגלים לפענח. ההנחה הזאת

¹ באנגלית *Civilizing impetus* ובצרפתית *Élan civilisateur*.

הספיקה כדי לקבוע שהתהוות התרבות השומרית (שבה צמח הכתב הראשון) היא אירוע-היסוד של ההיסטוריה. האקסיומה הזאת מנוסחת היום כך: "הואיל וההיסטוריה, במובנה הטהור של המלה, נעשית רק באמצעות מסמכים כתובים, אנחנו יכולים להניח כי היא התחילה בשומר".²

כתוצאה מכך, כל מה שהתרחש לפני התפתחות התרבות השומרית הוגדר כמציאות "קדם-היסטורית". אלא שמינוח זה טעון. המושג "קדם-היסטוריה" נקשר בהכרח ל"תוהו ובוהו" ששרר בחברה האנושית שלפני הציוויליזציה והוא שולל רציפות ממשית עם התקופה ה"היסטורית".

תכסיס זה גרם להיסטוריונים ליצור מיתולוגיה משלהם, שבה האדם הראשון הוא סופר. אך בניגוד למיתולוגיות מן העבר, למיתולוגיה המודרנית אין שורשים והיא מסתמכת אך ורק על שיקולים מתודולוגיים. לכן נתפלא אם נגלה בה תוקף כלשהו מבחינה היסטורית.³

הקביעה שהמצאת הכתב היא נקודת ההתחלה של ההיסטוריה עושה את מסופוטמיה ואת מצרים (חלוצות יצירת הארכיונים)⁴ המוקדים הראשונים של תנופת התיירות. אבל יצירת ארכיון עונה לצורך מסוים – ניהול חבל-ארץ על-ידי גוף המרכז את כל הסמכויות. במצרים למשל, השימוש בכתב התחיל בסביבות 3300 לפנה"ס והוא קשור לתחילת שלטון שכתב העילית שממנה יצאו הפרעונים הראשונים. אין זה מקרה שאחד מסוגי הכתב הראשונים בתולדות מצרים שהתגלה באֶפִּירוס "נחשב קשור לתפקוד מלוכני, ואף מונע מן הרצון להנציח את שמו של בעל התפקיד השלטוני".⁵

² Bottero, הקדמה (עמ' 4) לספרו המפורסם של Kramer: L'Histoire commence à Sumer.

³ מגבלה זו מחייבת הרבה פיתולי לשון מצד מומחי התקופה ה"קדם-היסטורית". נביא לדוגמה את דברי ז'אן גילן, מומחה לתקופה הניאוליתית באגן הים התיכון: "הבה נסכים כי באמצעות חקלאות וגידול בעלי-חיים, הניאוליתית חותך את התקופה שקדמה לו. מבחינה כלכלית וטכנית, הוא בעצם כמעט-היסטורי [proto-historique]. ואם נוסיף בקור-רוח קצת עזות-מצח, שרבים יראו כמוגזמת, נוכל אפילו לכנותה היסטורית." (Guilaine, *De la vague à la tombe*, עמ' 13).

⁴ צורות אחרות של רישום קדמו, כנראה, מאוד להמצאת הכתב בשומר. דוגמה לכך היא תקשורת דרך שפת קשרים.

⁵ ראו Midant-Reynes, *Aux origines de l'Égypte*, עמ' 133. העיר אֶפִּירוס נחשבת היום כאתר הקבורה של אנשי העילית של מצרים העליונה (תרבות הנקראת נַגְדָה), שמהם צמחה שושלת הפרעונים הראשונה. לקשר בין פיתוח הכתב והתפתחות שלטון מרוכז במצרים ראו גם Wilkinson, *Early Dynastic Egypt*, עמ' 44.

מקרה זה אינו בודד. גם בסין מספרים שהרוחות בכו כשהתקבל הכתב. הסיבה לכך היא המניע לחידוש הזה: "קאנג-ג'י המציא את הכתב כדי לשלוט בכל המפקדים ולנהל את כל הנעשה בממלכתו".⁶

הקביעה שהשימוש בכתב הוא אירוע-היסוד של ההיסטוריה אינה צעד תמים. היא מגדירה את ההיסטוריה כתולדות המושלים, ניהול האזורים שבחסותם, הרחבתם והעברתם בירושה. לכן אין להתפלא שריכוז השלטון הפך בעיני רבים לשלב מכריע בתנופת התירבות. בדיוק כמו במדעים המדויקים, בהנחת-היסוד תלוי תוכן המסקנות.

ההיסטוריונים יודעים היטב כי תולדות הציוויליזציה התחילו הרבה לפני המצאת הכתב בשומר ובמצרים. אך הגדרת נקודת ההתחלה השפיעה גם על אופן התייחסותם לתקופה הקודמת. הם הבליטו בעיקר את התופעות שהובילו, לפחות מבחינה מחשבתית, לריכוז הסמכויות. תפישה זו מובילה לתסריט הבא: התפתחות החקלאות הובילה לריכוז האוכלוסיה, להתמחות מקצועית ולצורך בשלטון מרכזי. על-פי הדעה הרווחת כיום, כך נוצרו הערים הראשונות. המציאות החדשה הולידה בעיות חדשות, שהניבו פתרונות חדשים. כך, לפי דעתם של ההיסטוריונים, התחדד כושר ההמצאה של בעלי-המלאכה הראשונים, וכך התפתח כשרון המחוקק של המשפטנים הראשונים. כך קיבלו את השראתם המשוררים הראשונים, וכך התפתח חוש השליטה והארגון של המלכים הראשונים.

יש לשאול אם שיחזור זה אינו ניסיון להשליך לעבר הרחוק את השקפת-העולם של ימינו ובמיוחד את אופיה התועלתני, כדי לפאר אותה בתעודת-יוקרה מן העבר הרחוק. חשש זה אינו הזוי: כבר זמן רב משמש שחר האנושות יסוד מסוג דומה להתנהגויות שונות של האדם המודרני שאין מה להתגאות בהן.⁷

עיון מעמיק מגלה תמונה מורכבת יותר. למשל, בארץ קדם (כנען) התרחש לפני כ- 12000 שנה אירוע-יסוד בתולדות האנושות: התחלת גידול הדגנים. האם חידוש זה היא תולדה של צורך קיומי? האם נעשו הדגנים אמצעי לריכוז כוח וסמכות בידי עלית כלשהי? לא. מסתבר שבארץ הקדם המעבר מליקוט לגידול חקלאי לא נקשר לשום מחסור באוכל. "הטיעון כי המצאת החקלאות היא פרי של גידול האוכלוסיה מול משאבים טבעיים

⁶ מתוך ה-Huainanzi, ספר המצוטט על-ידי Diény, 1990, עמ' 148.

⁷ למשל, המאבק הנצחי להישרדות ככוח חיובי באבולוציה (כלומר המניעים על-פי דרווין) משמש היום כהצדקה להתנהגות התחרותית בחברות המודרניות. ראו לכך *L'Homme Amzallag, végétal*, במיוחד פרק 4.

פוחתים אינה עומדת במבחן בנתוני ההתיישבות", מסכם ז'אק קוֹבֵן.⁸ עם החקלאות נפתחו כמובן אופקים חדשים. אבל הצגתם כמניעים מבלבלת בין ההמצאה והשלכותיה ומתעלמת מן העובדה ששינויים בהשקפת-עולם הם כוח מניע.

נחזור לרגע לשומר, החברה המכונה היום "מוקד הציוויליזציה". שם לא התרחשו השינויים באופן הדרגתי, כפי שהיה צריך לצפות אם המניעים הם היו חיפוש פתרונות לבעיות החדשות. מכאן שהכתב הומצא בשומר בסביבות שנת 3750 לפנה"ס (תקופת אורוך), כחלק מהתפרצות כללית של תנופת התירבות. "למעט המאה ה-19 שלנו, אף תקופה לא ידעה קצב של חידושים טכניים כמו תקופת אורוך", סיכם ז'ורז' רו.⁹ השוואה זו מעניינת במיוחד מפני שהשינויים שהתרחשו במאה ה-19 הם אכן תוצאה של מהפכה בהשקפת-עולם שהתחוללה קצת לפני כן, ב"עידן האורות" (Siècle des lumières).

כשאנחנו משליכים את מניעינו התועלתיים על העבר הרחוק אנחנו מצמצמים את תנופת התירבות למרקם של תגובות חכמות לצרכים הדחופים ביותר. שאלת המקור מוצאת בכך תשובה, אך היא כללית, כוללנית, ובסופו של דבר די סתמית. אולם מעבר לראי המסתיר לנו את העבר תוסס עולם ומלואו. כפי שנגלה, בעבר ידע האדם להתעלות מעל צרכיו המידיים.

מדע ההיסטוריה של ימינו אינו מאפשר להבין את השינויים החלים בהשקפת-עולם. הבנה נכונה דורשת להתייחס למיתוסים, הנחשבים היום כנטולי ערך לגבי שיחזור ההיסטוריה. למן המאה ה-19 צמוד התואר "מיתוס" לכל סיפור לא-מציאותי, לשקר או לאשליה. לכן היסטוריון המעז להישען על מיתוס משול כיום לכימאי המחפש השראה בכתבי האלכימיה.

הרתיעה מן ההישענות על מיתוסים מוצדקת במידה מסוימת. המיתוסים הם מסורות שבעל-פה ששופצו ועודכנו תוך כדי מסירתם מדור לדור. התעלמות מכל סדר כרונולוגי גורמת לשילוב אירועים מרוחקים זה מזה בזמן. למשל, בסוף התקופה הקלאסית ניסו כל הערים המתיוונות לפאר את עצמן על-ידי השתלבות במיתולוגיית הגיבורים הגדולים.

⁸ ראו Cauvin, *Naissance des divinités*, עמ' 62. וראו גם עמ' 18-19.
⁹ Roux, *La Mésopotamie*, p. 95